

Лекція № 14

Методика вивчення елементів лексикології

Мета: висвітлити наукові засади вивчення лексикології в початковій школі, напрямки словникової роботи в початковій школі та способи семантизації слів; ознайомити з науковою літературою та лексикографічними джерелами щодо теми; розвивати мовний та методичний потенціал студентів.

Методи: словесні, інтерактивні методи навчання .

Ключові поняття: лексика, лексикологія, словникова робота в початковій школі, напрями словникової роботи, способи семантизації слів, види вправ з лексики.

План

1. Завдання вивчення лексикології в початковій школі.
2. Наукові засади методики навчання елементів лексикології в початковій школі.
3. Організація вивчення лексикології на уроках української мови. Основні принципи опрацювання лексичних тем.
4. Види вправ із лексики.
5. Поняття про слово.
6. Робота над переносним значенням слів.
7. Робота з багатозначними словами.
8. Робота над синонімами.
9. Вивчення антонімів.
10. Засвоєння молодшими школярами явища омонімії.
11. Методика лексичного розбору.
12. Елементи фразеології в навчанні української мови.

Література

1. Бих І. Мовно-мовленнєвий розвиток учнів початкових класів як необхідна умова успішного навчання // *Магістр*. – 2015. – Вип.1. – С. 95–98.
2. Люблінська Л. А. Лексикологія сучасної української літературної мови (семантична структура слова). – Х.: Вища школа. Вид-во при Харківському університеті, 2006. – 113 с.
3. Методика навчання української мови : навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. М. С. Вашуленка. – К. : Літера ЛТД, 2011. – 364с.
4. Соловець Л. Фразеологізми як засіб формування культури спілкування молодших школярів // *Початкова школа*. — 2006. — № 6; 7. Соловець Л. Збагачення мовлення учнів фразеологізмами / Г. Оникович // *Українська література в загальноосвітній школі*. – 2003. – № 4. – С. 44–49.

5. Соловець Л. Фразеологізм як засіб залучення школярів до витоків української культури / Л. Соловець // Початкова школа. – 2001. – № 6. – С. 23–25.
6. Ткачук Г. Увиразнення мовлення учнів 3-го класу емоційно забарвленою лексикою // Початкова школа. — 2001. — № 6.
7. Хорошковська О. Н. Методика навчання української мови у початкових класах : підручник для студентів ВНЗ та вчителів. – К. : Промінь, 2006.

1. Завдання вивчення лексикології в початковій школі

Робота над вивченням лексичного матеріалу в початкових класах має велике загальноосвітнє і практичне значення. Вивчення його розширює знання учнів про мову, ознайомлює з одиницею мови — **словом**, є головним джерелом збагачення словника учнів. Вивчення лексики *розвиває увагу учнів до значення й уживання слів у власному мовленні, виховує потребу в доборі необхідного слова для точного висловлювання думки, розвиває чуття мови. Через інтерес до лексики виховується інтерес до мови в цілому.*

Завдання кожного вчителя, як зазначав видатний педагог і методист К. Д. Ушинський, — «виправляти і поповнювати словниковий запас дитини відповідно до вимог її української мови, і при тому вводити ці поправки й доповнення не тільки у знання дитини, а й у число її звичок» .

Важливою умовою мовленнєвого розвитку** молодших школярів є робота над збагаченням й увиразненням їхнього словника, формування вмінь правильно, точно й образно використовувати лексику української мови під час створення власних висловлювань. Саме тому змістом початкового навчання мови, як зазначається в *Державному стандарті*, є «слово, його лексичне значення, багатозначні слова, найуживаніші синоніми, антоніми, омоніми». **Учні повинні «вміти пояснювати пряме значення вживаних у мовленні слів і переносне (у найпростіших випадках), розпізнавати в текстах синоніми, антоніми та найуживаніші омоніми» .

Щоб успішно розв'язати ці завдання, учитель повинен сам добре знати словникову систему мови і ті процеси, які в ній відбуваються. Лінгводидактичною основою організації роботи над формуванням уявлення про слово, словниковий запас молодших школярів є **лексикологія** (розділ науки про мову, який вивчає її словникову систему).

У початкових класах **лексикологія як самостійний розділ науки про мову не вивчається**. Учні засвоюють лише деякі відомості про лексику, зокрема практично ознайомлюються з прямим і переносним значенням слів, багатозначністю, омонімією, синонімією й антонімією в розділі «Слово». Знання, яких набувають учні, мають стати основою для подальшого вдосконалення засобів вираження думок в усному й писемному мовленні.

Зі словом як одиницею мовлення учні мають справу з перших днів свого навчання у школі в розділі «Ознайомлююся зі словом». Ще в *період навчання грамоти* вчитель пояснює першокласникам значення окремих слів, практично (без уживання термінів) учні спостерігають явища омонімії (коса, лист), багатозначності (іде, дзвоник), синонімії (йде, поспішає, біжить) та антонімії (великий — малий). Саме тут учнів привчають стежити за власним мовленням, доречно вживати слова.

Запропонований зміст навчального матеріалу за програмою Шияна Р.Б. для 1-2 класів:

Лексичне значення слова. Слова однозначні й багатозначні. Пряме та переносне значення слова. Багатозначні слова і омоніми. Синоніми. Власний словниковий запас.

Запропонований зміст навчального матеріалу за програмою Шияна Р.Б. для 3-4 класів:

Лексичне значення слова. Уявлення про власне українські слова та слова, запозичені з інших мов. Слова однозначні і багатозначні. Переносне значення слова. Багатозначні слова і омоніми. Синоніми. Антоніми. Фразеологізми. Тлумачний і фразеологічний словники як довідкове джерело щодо лексичного значення слова та значення фразеологізму. Словник іншомовних слів.

У роботі над вивченням лексичних понять можна визначити такі *основні напрями*:

I. Лексичний аналіз мови художніх текстів: виявлення незнайомих слів і висловів, уточнення відтінків значень окремих слів і висловів; виявлення слів, ужитих у переносному значенні; з'ясування смислових відтінків ужитих у тексті синонімів, антонімів; аналіз інших зображувальних засобів, зокрема порівнянь.

II. Пояснення значення слів шляхом використання різних способів: показ предмета чи дії, демонстрація малюнка, слайда із зображенням предметів, назви яких є новими для дитини, добір синонімів, антонімів, уведення нового слова до контексту тощо.

III. Виконання завдань на добір слів із певним значенням: дібрати з поданого синонімічного ряду потрібні за смислом речення іменники; дібрати прикметники з переносним значенням для опису предметів, характеристики людини, опису її зовнішності, настрою, свого ставлення до події, до товариша тощо.

IV. Уведення поданих або самостійно дібраних лексем у власне мовлення школярів: складання речень і текстів за опорними словами, заміна слів у реченнях відповідними синонімами чи антонімами, редагування поданих текстів тощо.

Так в учнів поступово виховується увага до значення слів і висловів, доречного їх використання, що є передумовою успішної роботи над розвитком мовленнєвих умінь молодших школярів.

2. Наукові засади методики навчання елементів лексикології в початковій школі.

Методика вивчення елементів лексикології в початковій школі є однією з галузей методики викладання рідної мови. Необхідність ознайомлення молодших школярів зі словом, організації систематичної планомірної роботи з метою вдосконалення словникового запасу дитячого мовлення обґрунтували видатні педагоги і методисти минулого Ф. Буслаєв, І. Срезневський, К. Ушинський та ін. У ХХ ст. завдяки науковим дослідженням М. Баранова було уточнено мету і завдання словникової роботи на уроках мови і читання, розроблено типологію вправ лексичного характеру, методику їх проведення. Сьогодні особлива увага вчених-методистів приділяється мовленнєвій спрямованості вивчення слова в початковому курсі української мови, удосконаленню комунікативних умінь і навичок молодших школярів як на рівні сприйняття чужого мовлення, так і на рівні створення власних зв'язних висловлювань різних типів і стилів.

Методика вивчення лексикології спирається на дані *лінгвістики, психології і педагогіки*.

Лінгвістичною основою методики вивчення лексики в початковій школі і різноманітної роботи в галузі словника дитячого мовлення є сучасні концепції лексикології української літературної мови, які дають можливість розкрити учням суть лексичних явищ. Це передусім лексичне й граматичне значення слова, слово як носій різних лексичних значень, уживання слова в різних сферах мовленнєвої діяльності, сполучуваність слів. Слово є центральною, найголовнішою мовною одиницею, носієм значень. У ньому, на думку лінгвістів, реалізуються і звукова, і семантична, і граматична складові мовної системи. *Основне призначення слова* — бути засобом номінації (найменування) реалій навколишнього світу (предметів, ознак, дій, кількостей) і формування відповідних понять. Оскільки номінативні слова безпосередньо співвідносяться з реальною дійсністю, вони мають лексичне значення, тобто позначають щось конкретно існуюче або таке, що мислиться як існуюче явище. Саме такі номінативні слова і вивчаються, як відомо, лексикологією.

Словами називають конкретні предмети й абстрактні поняття, словами виражають емоції. Будь-яке висловлювання складається зі слів, які сполучаються між собою, розташовуються в певній послідовності. Отже, поза сумнівом важливість оволодіння словом для успішного користування ним як мовним засобом. Багатий словник забезпечує мовцеві широкі можливості вибору лексики і більш точного, виразного й оригінального оформлення думки. Саме тому кількісний склад словникового запасу, його різноманітність, упорядкованість, активний стан розглядаються сучасною методичною наукою як передумова успішного вдосконалення мовленнєвих умінь молодших школярів.

Цілком справедливим є те, що процес опанування слова розглядається у психолого-педагогічній літературі в системі розумового розвитку дитини. Це та першооснова, на якій мають будуватися всі заняття з української мови.

Надзвичайно важливо забезпечити усвідомлення молодшими школярами того, що слово може мати кілька різних форм, таким чином, звукова оболонка слова може частково змінюватися, однак лексичне значення в усіх випадках залишається незмінним (червоний — червоного; ходити — ходжу; пекти — печеш). У доступній формі (без термінів) учням слід розкрити відмінність лексичного і граматичного значень слова. Якщо під **лексичним значенням слова** розуміємо його смисл, співвідносний з конкретною реалією (і поняттям), то **граматичним значенням слова** є його відношення до інших слів у контексті словосполучення або речення. Якщо лексичне значення слова відразу усвідомлюється мовцем під час говоріння або сприймання ним мовлення на слух, то граматичне значення слова виявляється внаслідок спеціальної аналітичної діяльності.

Молодші школярі здатні усвідомити, що в реченні лексичне значення слова проявляється по-різному. В одному випадку слово вжито в прямому значенні, в іншому — у переносному. Крім того, частина слів є нейтральними, решта — експресивно та стилістично забарвлені слова. Унаслідок опрацювання лексикологічного матеріалу в початковому курсі української мови учні мають зрозуміти, що в слові може бути кілька різних лексичних значень, розкрити які можна, лише спираючись на контекст.

Надзвичайно важливим концептуальним положенням сучасної лексикології є погляд на слово як **елемент лексичної системи української мови**. Слова існують не в ізоляції одне від одного, а перебувають у різноманітних асоціативно-смислових (синонімічні, антонімічні, споріднені, тематичні, лексико-семантичні тощо) відношеннях. На основі цих зв'язків навколо певного слова утворюється семантичне поле. Наприклад, слово добрий має такі відношення з іншими **одинацями лексичної системи**:

- а) лексико-семантичні: чуйний, лагідний, веселий ;
- б) споріднені: добрішати, доброта, добренький, добре, добряк, предобрий;
- в) антонімічні: злий;
- г) синонімічні: чуйний, гуманний, лагідний .

Серед **психологічних чинників**, на які спирається методика лексикології в школі, науковці називають особливості мислення, пам'яті, сприймання, уваги, мотивації. Саме їх має враховувати вчитель початкової школи. Добре відомо, що засвоєння нових слів стимулюється стійкою увагою дітей, використанням зорової і слухової наочності, тренуванням вербальної (словесної) пам'яті, систематичною роботою, спрямованою на запобігання забуванню слів.

Методика лексикології спирається на *традиційні загальнодидактичні принципи* (науковості, наочності, свідомості й активності, доступності, систематичності, послідовності, зв'язку теорії з практикою тощо). Дотримання принципу наочності на уроках вивчення лексики передбачає використання вчителем як конкретно-образного матеріалу, ретельно підібраних мовних ілюстрацій, так і моделей, схем, які сприяють більш свідомому й міцному формуванню в учнів лексикологічних понять.

3. Організація вивчення лексикології на уроках української мови. Основні принципи опрацювання лексичних тем.

Відбір змісту лексикологічного матеріалу для вивчення в початковій школі здійснено з урахуванням частотно-мовленнєвого принципу. Це означає, що до чинної програми включено найбільш значущі для розуміння лексичної системи української мови і для мовленнєвої практики молодших школярів поняття. Тобто передусім учні засвоюватимуть знання про ті лексичні явища, які мають місце у більшості функціональних стилів (багатозначні слова, синоніми, антоніми). Саме ці групи слів свідомо вживатимуть молодші школярі у власних усних і письмових висловлюваннях різних типів, стилів і жанрів.

На основі засвоєних учнями лексикологічних знань на уроках мають проводитися *словниково-семантичні і словниково-стилістичні вправи*, кінцевою метою яких є формування вмінь уживати слова в різних стилях мовлення відповідно до їх значень і стилістичних властивостей. Значну увагу слід приділити запобіганню можливим лексичним помилкам у зв'язних висловлюваннях молодших школярів, навчанню їх самостійно виявляти й усувати недоліки у вживанні слів.

У початковій школі склалася така **етапність процесу вивчення лексики**: пропедевтичний (підготовчий) етап (1—2 класи), спеціальний (3 клас) і аспектний, або етап удосконалення лексикологічних умінь (4 клас).

- **На пропедевтичному етапі** учні практично ознайомлюються зі словом, набувають досвіду оперування лексичними одиницями, виділення їх із мовленнєвого потоку, протиставлення слова реалії, спостереження за окремими (найдоступнішими) лексичними явищами.
- **Спеціальний етап** має на меті сформувати в учнів важливі лексикологічні поняття, виробити навчально-мовні лексикологічні вміння, передбачені чинною програмою, тренувати школярів у вживанні слів у власному мовленні.
- **На завершальному (аспектному) етапі** повторюють знання з лексикології, закріплюють, удосконалюють практичні вміння з цього розділу. У результаті зіставлень лексичних явищ із граматичними явищами української мови лінгвістичні

знання молодших школярів глибше осмислюються, набувають цілісного, системного характеру.

У методиці опрацювання лексикологічного матеріалу в початковій школі реалізуються, крім загальнодидактичних принципів, специфічні принципи, зумовлені особливостями лексичних явищ української мови. До них відомий методист М. Т. Баранов зараховує *екстралінгвістичний, лексико-граматичний, системний, функціональний та історичний*. Розглянемо кожний із них.

- **Екстралінгвістичний принцип** у вивченні лексикології вимагає зіставлення слова і реалії. Цілком зрозуміло, що втілення цього принципу передбачає використання предметної або ілюстративної наочності під час організації спостережень учнів за словами з конкретним значенням.
- **Суть лексико-граматичного принципу** полягає в зіставленні лексичних і граматичних значень слова. Дотримуватись цього принципу конче необхідно в розкритті суті багатьох лексичних явищ, коли семантичний аналіз слів супроводжується визначенням їх приналежності до певної частини мови. Наприклад, уміння групувати слова-синоніми ґрунтується на врахуванні їх граматичної характеристики.
- Надзвичайно важливим у вивченні лексичних явищ є **системний принцип**, реалізуючи який, учитель постійно пропонує школярам зіставляти багатозначні слова й омоніми, синоніми й антоніми тощо.
- **Функціональний принцип** передбачає розгляд лексичного значення слова з урахуванням його вживання в різних стилях мовлення. Ігнорування вчителем зазначеного принципу призводить до закріплення численних помилок і недоліків у використанні молодшими школярами лексичних одиниць у зв'язному мовленні. Наприклад, учні на уроці склали зі словом «рослина» такі речення: «У мене на клумбі розцвіла гарна рослина», «На день народження мені подарували красиву рослину». Учитель має неодмінно відреагувати на таку словесну «творчість» учнів.
- **Історичний принцип вивчення** основ лексикології в початковому курсі української мови лише певною мірою втілюється на практиці. Молодшим школярам цілком доступні відомості про походження окремих слів (етимологію), про джерела і шляхи поповнення лексичного запасу української мови, історію «життя» певного слова. Саме засвоюючи таку інформацію, діти усвідомлюють факт розвитку мови, неперервного оновлення її словникового складу.

Отже, реалізація всіх зазначених спеціальних принципів у вивченні лексикології дасть учителеві можливість забезпечити органічний взаємозв'язок цього розділу з граматикуою,

стилістикою, мовленнєвою практикою учнів, сприятиме формуванню в учнів високої культури усних і письмових висловлювань.

У навчанні молодших школярів лексикології застосовуються такі досить **поширені методи**, як зв'язний виклад матеріалу вчителем, робота з підручником, бесіда, спостереження й аналіз мовних (лексичних) явищ, метод вправ. Добір методів залежить від лінгвістичної суті, специфіки виучуваного лексичного явища, рівня підготовленості учнів до сприймання певної теми, етапу роботи над лексикологічним поняттям та інших чинників.

Значення слова» засвоюються молодшими школярами в ході застосування евристичної бесіди, основою для побудови якої є зв'язний текст. **Результативність цього методу залежить від багатьох чинників**, а саме: змісту й логічної послідовності запитань учителя, поєднання бесіди зі спостереженнями учнів за лексичними явищами, доцільного використання ілюстративної та схематичної наочності, якості й кількості дидактичного матеріалу .

4. Види вправ із лексики.

На етапі осмислення учнями лексикологічних знань і формування необхідних умінь не можна обійтися **без спеціальних вправ**. Загальноприйнятою є така їх класифікація:

1) **Відишукування виучуваного лексичного явища** в поданій групі слів, словосполученнях, реченнях, зв'язних текстах. Такі вправи є аналітичними за своєю сутністю і застосовуються з метою закріплення знань учнів про істотні ознаки кожного лексикологічного поняття.

2) **Добір (самостійний або з використанням друкованих джерел) прикладів**, які ілюструють виучуване лексичне явище.

3) **Спостереження за роллю виучуваного лексичного явища** у зразкових текстах різних стилів.

4) **Групування виучуваних лексичних явищ за певною ознакою.**

5) **Відишукування і виправлення лексичних помилок і недоліків** (у групах слів, словосполученнях, реченнях і текстах).

6) **Лексичний розбір** (характеристика слова на основі знань про лексичні явища).

Такі вправи спрямовані на розширення і збагачення словника учнів, а головне, для вироблення в них уміння обирати зі свого словникового запасу ті слова, які найкраще відповідають змісту висловлювання — усного чи писемного.

У процесі виконання лексичних вправ перед дітьми, з одного боку, розкривається багатство рідної мови, а з другого — учні вчаться вживати ці слова у власному мовленні.

Вправи з лексики слід класифікувати за такими критеріями:

I. *За дидактичною метою.* Вправи, які використовує вчитель під час роботи над лексичним матеріалом, спрямовані на усвідомлення школярами функції слова в мовленні. З огляду на це можна розрізнити:

1. Вправи, розраховані на пояснення значення слів:

— пояснити значення слова клас у такому тексті:

Значень слова клас багато:

Клас об'єднує людей

Перше — це шкільна кімната. Спільних поглядів, ідей.

Друге — група школярів, Клас каюти визначають.

підлітків чи малюків. І у класи діти грають.

Алла Свашенко

— вписати сполучення слів із дієсловом спати, спочатку вжитим у прямому значенні, а потім — у переносному:

Ще сонно диха тихий сад, в бузковому суцвітті.

ще сплять навколо квіти. Спить чоловік і діти сплять

Ще не прокинулась роса у затишних кімнатах...

Анатолій Костецький

— прочитати вірш, пояснити значення виділених слів:

Срібна зірка йде з водою, Леться чисте срібло з відер

срібні в зірки руки, на маки й калину,

леться чисте срібло з відер на завітчану у місяць

на ліси і луки. Срібну Україну.

Євген Гуцало

— відгадати загадку, пояснити, які предмети названі словами-відгадками:

Мною в лузі трави косять, На мені охоче влітку

ще мене дівчата носять. Засмагають гарно дітки.

Анатолій Костецький

2. Вправи, розраховані на вживання слів у власному мовленні:

— скласти речення з різними значеннями багатозначного слова (машина, голка);

— скласти речення з кількома словосполученнями (вишневе дерево, вишневе варення, вишнева хустка);

— описати два предмети, використовуючи антоніми (великий, новий і маленький, старий (будинок));

— скласти текст за малюнком, уживаючи певні лексеми (синоніми, слова в переносному значенні тощо).

II. *За характером розумових операцій*, які здійснюють учні під час роботи зі словом, слід розрізняти:

1. Аналітичні вправи (аналіз текстів чи їх уривків, уточнення відтінків у значенні слова, з'ясування мети вживання слова з тим чи іншим значенням).

Наприклад: Прочитати уривок з вірша Г. Громова. Знайти в ньому близькі за значенням дієслова. Поміркувати, чому автор не скористався тільки словом ходити.

Місячної ночі

В тихім гаї, над ярком, перепел в степу ночує.

походжає кіт Мурко. Стиглим просом навпрошки

Повний місяць степ оглянув. Ходять ситі кулики.

Вибіг зайчик на галяву. Спритний коник в житі цвірка.

Через межі і покіс А із мишачої нірки,

чимчикує хитрий лис, озираючись довкрузь,

чимчикує, носом чує: тихо виповзає вуж.

2. Синтетичні вправи (складання речень із поданим чи дібраним словом, ужитим у певному значенні, дописування (закінчення) речень, виконання різних творчих вправ тощо):

— дібрати синоніми до слова нероба, виправити речення, використовуючи дібрані синоніми:
Ледар усе життя ледарює. Тільки нероба нічого не робить;

— до виділених слів дібрати антоніми і поставити їх у тексті замість крапок:

У великої річки був брат — ... струмок. Близькі родичі, вони були зовсім різними. Струмок вузький, а річка... . Струмок швидко мчав з гори, а річка... несла свої води. Та все ж мільководий струмок і... річка були вірними друзями.

3. Вправи на порівняння текстів чи речень, у яких відбувалася заміна одних слів іншими (усунення недоречних повторювань, уживання емоційно забарвленої й образної лексики).

Наприклад: Прочитати речення у стовпчиках ліворуч і праворуч, з'ясувати, які з них потребують редагування, а які — ні. Чому?

III. *За ступенем самостійності у виконанні слід розрізняти:*

1. Репродуктивні вправи, розраховані на спостереження за вживанням і значенням слів у готових реченнях чи текстах:

— з казки «Рукавичка» виписати синоніми до слова прийти;

— пояснити значення прислів'їв або відгадати загадку і виписати антоніми парами:

Не хвались, як починаєш, а хвались, як кінчаєш. У вогні я розмокаю, у воді я висихаю.

2. Конструктивні вправи (складання словосполучень із поданих слів, уведення в речення антонімів, заміна одних слів іншими тощо).

Наприклад:

— прочитати текст, замінити підкреслені слова антонімами. Яку пору року буде тепер описано? *Прийшла весна. Зазеленіли дерева. Дні стали довшими, а ночі короткими. Прилетіли перелітні птахи. У полях починається гаряча пора.*

— скласти можливі словосполучення зі словами багрянний, багровий (мак, рубець);

— доповнити речення порівняннями: *Усе було вкрите білим снігом, мов... .*

3. Творчі вправи (самостійне складання словосполучень, речень із потрібним словом, текстів за опорними словами тощо). Наприклад:

— скласти словосполучення з багатозначними словами (за вибором учнів);

— скласти текст — розповідь, опис чи міркування за малюнком, на основі власних спостережень .

IV. За формою виконання вправи з лексики бувають усні і письмові.

Ці критерії розпізнавання лексичних вправ дають змогу характеризувати не різні вправи, а кожен окремо. Зокрема, *вправа «Прочитати текст. Назвати в ньому слова, ужиті в переносному значенні»* є за дидактичною метою вправою на пояснення значення слів; за характером розумових операцій — аналітичною; за ступенем самостійності — на спостереження за вживанням і значенням слова в поданому тексті; за формою виконання — усною.

Звичайно, можуть використовуватися і **комбіновані вправи**. Так, скажімо, учні спочатку виділяють із тексту слова, ужиті в переносному значенні, а потім використовують їх під час створення власного тексту. Використання лексичних вправ має носити системний характер. Вони повинні забезпечити поступове оволодіння лексичним матеріалом, ідучи від легших вправ до складніших, від дій за зразком до зростання самостійності і творчості в їхньому виконанні.

5. Поняття про слово

Поняття «слово» та його значення є основними в лексикології. Учні мають усвідомити, що кожне слово є звукокомплексом, за яким закріплене певне смислове (лексичне) значення. Саме тому ми розуміємо один одного. Для свідомого оволодіння поняттям «слово» слід організувати спостереження учнів за такими істотними ознаками цієї мовної одиниці:

— слово виділяється в усному і писемному мовленні;

— більшість слів мають самостійне значення;

- більшість слів можуть змінювати свою початкову форму, при цьому їх значення залишається незмінним;
- кожне слово відіграє певну роль у реченні і в тексті, які складаються зі слів;
- кожне слово має звукове, а на письмі — буквене оформлення.

У результаті такого підходу в молодших школярів розвивається лексико-семантичний погляд на слово, який передбачає вміння виділяти в ньому лексичне значення і встановлювати семантичні (сміслові) зв'язки певного слова з іншими лексичними одиницями. Цілком зрозуміло, що лексико-семантичний погляд на слово в учнів не можна сформулювати, не ознайомивши їх зі словниками (алфавітне розташування слів, типи словників, побудова словникових статей, способи тлумачення слів, текстові ілюстрації).

Слово — головна значеннева одиниця мовлення. Діти ще до школи засвоюють значну кількість слів, але предметом вивчення слово стає у школі. Учні повинні усвідомити, що мова потрібна людям, щоб розмовляти, повідомляти один одному свої думки, почуття, бажання, дізнаватися про події, враження і думки інших людей.

Слово — це позначення, назви, імена всього того, що ми бачимо, відчуваємо, сприймаємо у світі, який оточує нас. Словами та їх сполученнями позначаються конкретні предмети, дії, ознаки (калина, читати, блакитний). Слово є назвою, позначенням не одного якогось предмета, а загальною назвою для цілої низки схожих предметів, як би вони між собою не відрізнялись. Наприклад, словом стіл називають різні за призначенням столи — обідній, письмовий; зроблений із дерева, заліза, пластмаси і скла; домашній і класний тощо. Однак слова позначають не тільки те, що існує насправді, а й те, що ми можемо собі тільки уявити, вигадати.

Усі слова мови утворюють її словниковий склад, або лексику (від грецьк. слова *lexis* — «слово»).

Ще в добукварний період учитель має ознайомити першокласників із номінативною функцією слова, навчити протиставляти предмет і його назву (слово). З цією метою вчитель дає кожній дитині аркуш і пропонує зробити з ним що завгодно. Сама вчителька зі свого аркуша робить човник, пілотку чи ще щось. Цілком природно, що роботи учнів будуть різними. Хтось аркуш розірве, хтось що-небудь на ньому намалює. Головне, щоб діти зрозуміли, що з аркушем можна виконати безліч дій. А тепер учителька пропонує виконати ці дії зі словами аркуш або папір. Учні переконуються, що зі словами ті самі дії, що і з предметом, виконати не можна. Далі вчителька запитує: «А що можна зробити зі словами? (Вимовити, прочитати, написати, почути). Для чого ж нам потрібні слова? (Щоб називати все, що нас оточує, спілкуватися)».

Наступне завдання вчителя — показати, що все, що нас оточує, має свою назву, позначене словом, що спілкуватися ми можемо тільки за допомогою слів. Вивчення цього матеріалу можна розпочати з гри-мовчанки. На полиці чи столі виставляється кілька іграшок: лялька, м'ячик, або вивішуються їх малюнки. Учні хором промовляють:

Чок-чок-чок —

губи на гачок.

У мовчанку мовчки граєм,

ніби зовсім слів не знаєм.

Після цього вчителька викликає двох учнів. Їм дозволяють узяти той предмет, на який вона здалека показує. Який би предмет учень не брав, учитель заперечливо хитає головою: «Ні!» Після трьох-чотирьох таких спроб гру припиняють. Чому не змогли виконати умов гри? Як виправити ситуацію? Вихід лише один: скористатися словом, назвою предмета. Учитель називає іграшки. Діти беруть їх.

6. Робота над переносним значенням слів.

Початкова школа не ставить за мету дати учням теоретичні відомості про засоби художньої виразності мовлення. Як зазначається в чинних шкільних програмах, уся робота на уроці повинна мати *практичне спрямування* і підпорядковуватися системі формування мовленнєвих умінь. Саме через необхідність розв'язання цього завдання слід посилити увагу до виражальних можливостей слова, а отже, і до роботи над його *переносним значенням*.

Переносне значення слів з'являється на основі асоціативних зв'язків між поняттями (предметами, ознаками, діями). Наявність схожості між ними є передумовою того, що одна назва використовується для найменування іншого поняття. Тому важливо показати учням, що перенесення найменування відбувається за схожістю різних ознак: за подібністю форми (дзвіночок — квітка і дзвіночок — металевий сигнальний інструмент), за подібністю кольору (каштанове волосся — волосся кольору плоду каштана), за місцем розташування (хвіст коня і хвіст поїзда), за призначенням (двірник — працівник, який підтримує порядок і чистоту на подвір'ї, і двірник — пристрій для механічного витирання скла автомобіля) тощо.

Із *прямим і переносним значенням* слів школярі стикаються постійно, але не завжди усвідомлюють це мовне явище. Так, діти ще в дошкільному віці можуть сказати: «Сонечко пішло спати», «Кошеня сміється». У той же час дошкільник нерідко запитує: «Чому ти говориш, що годинник стоїть? Він же висить на стіні». Таким чином, діти ще не розуміють переносного значення слів, а отже, і пов'язаної з ним багатозначності (полісемії) слів. Школярі теж часто плутають пряме і переносне значення слова і тому роблять помилки,

уживаючи в мовленні слова з переносним значенням, або зовсім їх не використовують.

Завданням учителя є навчити школярів:

— розрізняти пряме і переносне значення слів;

— уживати слова з переносним значенням у мовленні.

Щоб упоратися з цими завданнями, учитель має відвести вправам на спостереження за прямим і переносним значенням слів належне місце в загальній системі вправ із мови і мовлення.

Під час ознайомлення школярів із прямим і переносним значенням не слід обмежуватися тільки спеціально відведеним для цього розділом шкільного підручника. Слід використати той лексичний матеріал, який є у вправах підручників з української мови і пов'язаний із вивченням частин мови (іменника, прикметника, дієслова), а також трапляється в текстах читанок.

Ознайомлення школярів із прямим і переносним значенням слова розпочинаємо зі **спостереження над спеціально дібраними реченнями чи текстом**, яке організовує вчитель. З метою створення мовленнєвої ситуації (участь дітей в обговоренні питання) можна використати проблемно-пізнавальне завдання:

— Прочитайте вірш Алли Свашенко.

*В нашій класі зажила А Назарчик засміявся:
шовкошиточка мала. — Я щось тут не розібрався.
Говорить вона уміє Де язик у вітру й гаю?
так, неначе шовком шиє. Чи в піснях вода буває?
Каже: «Сонечко сміється. Хіба сонечко сміється?
Солов'їна пісня лється. Щось мені це видається
Вітер з гаєм розмовляє. дуже дивним. А тобі?
Верба коси заплітає».*

Учитель пропонує поміркувати над запитаннями Назарчика, з'ясувати, чи має він рацію, які саме слова здивували хлопчика. У ході евристичної бесіди вчитель з'ясовує також значення слова ніс у таких, наприклад, словосполученнях: ніс людини і ніс пароплава, крило птаха і крило літака, дитина плаче і хмарка плаче. робиться висновок про те, що переносне значення у слові з'являється тоді, коли назва предмета, його ознаки чи дії переносяться з одного предмета, його ознаки чи дії на інші. Слід підкреслити, що слова з переносним значенням роблять нашу мову точнішою, красивішою, поетичнішою. Вони допомагають людині чітко висловлювати свої думки, передавати почуття.

Щоб школярі переконалися в тому, наскільки виразнішим стає мовлення внаслідок використання того чи іншого слова, вжитого в переносному значенні, вчитель вдається до порівняння двох речень із нейтральними в одному і образними в другому прикметниками:

У моєї мами працюючі руки. У моєї мами золоті руки.

На закріплення учні виконують різні вправи, зокрема на визначення прямого і переносного значення слів.

Наприклад:

— Визначити в кожному рядку слова, вжиті в прямому і переносному значенні:

Хлопчик іде — сніг іде.

Пшеничний чуб — пшеничний колос.

Хлопчик спить — клен спить.

— Списати речення, підкреслити слова кришталевий і вишневий, ужиті в переносному значенні:

1. Три дівчинки-школярки купили гарну вазу, вишнева, кришталева — вона одна .
2. Кришталева зимонька в срібнім ковшу, ти кругом насипала білого сніжку.
3. Садок вишневий коло хати.

Поряд із вправами, які виконуються під керівництвом учителя, слід пропонувати дітям також завдання на самостійне відшукування в реченнях чи текстах слів — різних частин мови з переносним значенням. Наприклад:

— Прочитати текст. Визначити в ньому дієслова, вжиті в переносному значенні. Які ще частини мови вжиті в переносному значенні?

Молодий веселий Вітер прилетів здалека. Він мчав наввипередки з теплими хвилями океану, жартував з високими гнучкими пальмами. Грався в піжмурки з маленькими мавпочками в непрохідних зелених джунглях. Надвечір він зморився і заснув.

З метою формування навичок **самостійного вживання дітьми** слів із переносним значенням слід пропонувати конструктивні вправи, наприклад, на заміну прямого значення слів синонімічними словами або виразами, що мають переносне значення:

— Замінити виділені слова відповідними словосполученнями з дужок, поставивши їх у потрібній формі:

Вечоріло. Небо потемніло. На ньому з'явилися зорі. Затих вітерець. Листочки перестали шелестіти. (Розповідати свої захоплюючі історії; засвітити золоті ліхтарики; вкритися таємничим чарівним килимом; укластися спати).

Особливе місце посідають **творчі вправи**, у процесі виконання яких учні мають удосконалити вміння вживати під час продукування власного мовлення слова в переносному

значенні. Такі вправи не тільки збагачують словниковий запас дітей, а й виховують у них уважне ставлення до слова, розвивають мовне чуття. Наприклад:

— Утворіть і запишіть ті словосполучення, в яких прикметники вжито в переносному значенні:

Глибокий (озеро, горе). Золотий (ланцюжок, серце). Чистий (совість, одяг).

— Розглянути малюнок (наприклад, на тему «Морський пейзаж»). З поданих слів обрати ті, за допомогою яких можна скласти текст «На морі», уживаючи слова в переносному значенні:

Бігти, пливти, прозорий, летіти, хвилюватися, легкий, подорожувати, корабель, вітрило, лебідь, крило, хмари, білосніжний, небесний, шатро.

— Скласти твір-мініатюру «Гуляв у лісі вітерець» або «Біг веселий струмочок», використовуючи слова в переносному значенні.

7. Робота з багатозначними словами.

Розширенню й активізації словника учнів, розвитку їхнього мислення і мовлення сприяють і спостереження *за багатозначністю слів*. *Робота над ознайомленням* учнів із багатозначністю слів передбачає:

— усвідомлення учнями того, що слово має два або більше лексичних значень;

— точність уживання багатозначних слів у мовленні. Розпочинаючи опрацювання матеріалу про багатозначність слова, учитель пропонує дітям для аналізу речення з багатозначним словом.

Наприклад, можна скористатися такою скоромовкою:

Чайки чаю захотіли.

На чай чайок запросили.

Чайка чайок зустрічає,

Чайок чаєм напуває.

Діти з'ясовують, про що повідомляє слово чай, що воно називає. У процесі такої роботи виявляється, що слово чай має кілька значень:

— вічнозелений кущ, із висушеного листя якого виготовляють запашний напій (На Кавказі вирощують чай);

— висушене й особливо оброблене листя цих кущів для приготування напою (пачка чаю);

— напій, виготовлений, настояний на цьому листі (розлити чай по чашках);

— процес пиття чаю, гостини (запросити на чай).

Іншим варіантом такої роботи може бути демонстрація малюнків, на яких зображені, наприклад, журавель — птах і пристрій для набирання води з колодязя, груша — дерево, плід і спортивний (боксерський) інвентар. Учні розглядають перші два малюнки й

усвідомлюють, що назви виникли на основі зовнішньої подібності предметів. Працюючи з іншими малюнками, учитель запитує, чи можна до них дібрати спільну назву (груша). Таким чином виявляється, що в основі багатозначності лежить певний зовнішній або внутрішній зв'язок.

Доцільно ознайомити школярів із **тлумачним словником**. У ньому всі можливі значення багатозначного слова визначаються в одній статті і позначаються цифрами 1, 2, 3 та ін. — у залежності від того, скільки значень має слово.

Наступна робота над багатозначністю передбачає **самостійне з'ясування учнями значення слів**, ужитих в окремих словосполученнях, реченнях чи текстах. Із цією метою вчитель пропонує виконати різні вправи, як от:

— Пояснити значення слова *іде* в таких реченнях:

Людина іде (пересувається). Літак іде на посадку (летить). Пароплав іде в порт (пливе). Урок іде (триває). Дощ іде (лє).

— Прочитати, визначити, скільки значень має слово *хліб* у такому тексті:

Хліб наші предки завжди вважали священним продуктом, що вміщував у собі щастя і благополуччя господи. Хліб дбайливо вирощували, називали його Божим даром. В Україні жодне свято чи обряд не обходилися без паляниці. Народжувалася дитина — ішли з хлібом, виряджала мати сина в далеку дорогу — давала окраєць хліба.

З метою формування вміння користуватися багатозначними словами в мовленні дітей учитель передбачає виконання ними вправ творчого характеру, наприклад:

— скласти речення з іменником *земля*, уживаючи його в таких значеннях:

а) назва нашої планети; б) ґрунт; в) країна;

— скласти речення з поданим словом (*носик, зелений*), щоб воно було вжите в різних значеннях;

— описати предмети, назвами яких є багатозначні слова (*клас, голова*);

— з'ясувати за допомогою тлумачного словника, скільки значень мають слова *полотно, алфавіт, язик, рукав, ходити*. Скласти речення з багатозначними словами.

Усвідомлення природи багатозначних слів готує учнів до засвоєння **явища омонімії**.

Зі словами-омонімами учні практично ознайомлюються (без уживання терміна) ще в період навчання грамоти (*ключ і ключ, лист і лист, лисички і лисички*). У наступних класах учні продовжують спостерігати за новими для них словами-омонімами. Хоча автори чинних шкільних програм не наполягають на використанні терміна, однак для зручності можна ввести його.

Робота над вивченням омонімів має на меті:

— усвідомлення учнями того, що в мові існують однакові за звучанням і написанням, але зовсім різні за значенням слова;

— точне вживання слів-омонімів у мовленні.

Важливо, щоб **діти зрозуміли, що у значенні слів-омонімів, на відміну від багатозначних слів, немає нічого спільного**. У тлумачному словнику значення кожного слова-омоніма пояснюється окремою словниковою статтею.

Ознайомлення учнів зі словами, які звучать однаково, але мають зовсім різні значення, починається в першому класі. Саме тут використовуються малюнки букваря, на яких зображені, наприклад, коса (дівоча і знаряддя праці), котики (вербові і кошенята) чи лист (рослини і поштовий). Називаючи зображені предмети, діти переконуються в тому, що різні предмети можуть мати однакову за звучанням назву (складатися з тих самих звуків).

Щоб визначити значення слів-омонімів, слід звертатися до тлумачного словника чи складання з ними речень.

У 2—4 класах учні неодноразово натрапляють на омоніми. Учитель під час вивчення морфемної будови слова або частин мови може запропонувати виконати різноманітні вправи. Наприклад: Прочитати вірш, визначити слова, які звучать однаково. Чи однакове в них значення?

— *Чуєш, Диме! — каже Пара.*

— *Пара ми, а чи не пара?*

— *Ти з вогню, а я з води, швидше відповідь знайди*

— Дібрати потрібні за змістом слова. Якими вони є — багатозначними чи омонімами?

Я люблю тканину... (байку),

вона тепла і м'яка.

Прочитали в класі... (байку)

про kota і про вовка.

Алла Сващенко

— Відгадати загадки-жарти, пояснити значення виділених слів:

1. *Із якого граната не зробиш намиста?*

2. *На якому балі ніхто не танцює?*

3. *Яка балка не може порости травою?*

4. *Яка лава не кипить у вулкані?*

Із метою формування мовленнєвих умінь учитель може запропонувати дітям скласти словосполучення чи речення за малюнками із зображенням різних предметів, назви яких однозвучні (ключ — предмет, яким відмикають двері, і ключ — джерело); скласти

словосполучення і речення з поданими словами, показавши при цьому, що їхнє значення зовсім різне (нота і нота, літній і літній, топити і топити) розповісти, які малюнки можна намалювати до слів лисичка, коса, череда; скласти свої загадки, відгадками до яких були б слова бал, шах, скат, крона; пояснити значення слів і дописати речення:

1. *Кілька* — невизначена мала кількість чогось (когось). *Кілька* — ...

2. *Чайка* — старовинний козацький човен. *Чайка* — ...

3. *Мандарин* — колись давно чиновник у Китаї. *Мандарин* — ...

Подібні справи, як правило, зацікавлюють дітей, сприяють розвитку їхнього мовлення, а також готують до вивчення омонімії в середніх класах.

8. Робота над синонімами.

Синоніми — однакові або близькі за значенням слова, але різні за звучанням. Вони можуть означати ті самі поняття, але з різним найменуванням (бегемот — гіпопотам, плаття — сукня, айстри — царигрядки — зірочки та ін.). Синоніми можуть відрізнятися відтінками лексичного значення (сказати, мовити), емоційно-експресивним забарвленням (мама, матінка, матуся, матусенька), стилістичною належністю (дім, хата, будинок, палац), ступенем уживаності і поєднанням з іншими словами (карі очі, але коричневі черевики).

Робота над синонімами допомагає учням тонше сприймати слово, бачити в ньому, крім основного значення, ще й різні смислові та експресивні відтінки, а отже, бути точнішими у слововживанні.

Слід зазначити, що засвоєння синонімів не завжди легко дається молодшим школярам. Діти, як правило, легко сприймають і засвоюють твердження, що **синоніми** — це слова, різні за своїм звуковим складом, але близькі за своїм лексичним (смисловим) значенням. Значно важче учні сприймають твердження, що синоніми не завжди тотожні між собою за значенням, розрізняються значеннєвими відтінками. Багато середніх і навіть сильних школярів часом не можуть упоратись із завданням вибрати в синонімічному ряду той синонім, який за відтінком свого значення є найвлучнішим для певного контексту.

Школярі часом не вміють практично користуватися у власному мовленні навіть тими синонімами, які їм відомі. Це пов'язано не лише з бідністю словника, а й із невмінням уживати синоніми. Останнє пояснюється тим, що учні найчастіше засвоюють тільки одну властивість поняття про синоніми — подібність у значенні, хоча вчителі у процесі вивчення цієї теми не повинні обходити іншу властивість — відмінність між синонімами, обумовлену додатковими відтінками у їх значеннях.

У процесі роботи над синонімами вчитель має сформувати в дітей уміння:

— розрізняти в мовленні близькі за значенням слова;

- самостійно добирати синоніми;
- замінювати в тексті те чи інше слово відповідним синонімом;
- самостійно вживати в готовому тексті дібране синонімічне слово;
- самостійно вибирати зі свого лексичного запасу найвлучніші і найдоречніші для висловлення власної думки синоніми і використовувати їх під час продукування власного мовлення.

У відборі певного лексичного мінімуму для організації роботи із синонімами, на думку акад. М. С. Вашуленка, слід керуватися «такими відомими в сучасній методиці навчання української мови **критеріями**:

- 1) частотністю відібраних слів у загальнонавчальній лексиці сучасної української літературної мови;
- 2) урахуванням словникового запасу молодших школярів;
- 3) відбором синонімів у межах виучуваної теми;
- 4) наявністю (забезпеченням) синонімів і синонімічних рядів у текстах вправ;
- 5) доступністю відібраних синонімів і синонімічних рядів для розуміння учнями початкових класів;
- 6) необхідністю створення бази для роботи над синонімами в середній ланці загальноосвітньої школи» .

У початкових класах учням не повідомляються теоретичні відомості про синоніми, хоча загальне визначення поняття синоніми, закріплене в терміні, дається. Вивчення цієї групи слів здійснюється у практичній роботі. Уміння користуватися синонімами формується в учнів поступово протягом тривалого часу, під час вивчення не тільки відповідних параграфів у підручниках, але й у процесі засвоєння відомостей про лексичне значення слів, що належать до різних частин мови.

У процесі цієї роботи вчитель добирає різні **типи вправ**:

I. Вправи на виявлення близьких за значенням слів у пропонованих учителем (чи підручником) текстах, пояснення значень і відтінків у значеннях цих слів.

Наприклад, учитель пропонує прочитати два тексти:

1. Першого вересня всі діти йдуть до школи. Ось ідуть наввипередки друзі Мишко та Юрко.

За ними ідуть подружки Марійка та Наталочка. Поважно ідуть старшокласники.

2. Першого вересні всі діти йдуть до школи. Ось біжать наввипередки друзі Мишко та Юрко. За ними поспішають подружки Марійка та Наталочка. Поважно крокують старшокласники.

Спочатку діти знаходять слова, якими відрізняються між собою подані тексти. Ці слова діти виписують, з'ясовують їх лексичне значення: всі вони називають дію, пов'язану з

пересуванням (ходінням), проте відрізняються відтінками в значеннях, тобто вказують на те, як саме пересуваються діти (поспішають, дуже швидко пересуваються — біжать, ідуть поважно). Отже, учитель, звертаючи увагу на спільне і відмінне у значеннях слів-назв тієї самої узагальненої дії, вводить термін синоніми.

До цієї групи вправ належать і вправи:

а) на вибір і групування слів, близьких за значенням:

— Прочитати загадку Алли Свашенко і знайти в ній близькі за значенням слова. Виписати їх.

Хто дід?

*З'їжджалися дочки у гості до діда:
ось там Завірюха санчатами їде,
за нею Метелиця слідом мете,
хурделиця Хугу з собою веде,
а тільки-но вітер у полі завіє,
як стануть на лижі Хуртеча й Завія,
нарешилі удвох з Заметіллю приїхала
найменша — улюблена донечка Віхола.*

(Дід Мороз)

Тут особливу увагу слід приділити тому, що слова, які входять до певного синонімічного ряду, завжди належать до однієї частини мови. З цією метою доцільно використовувати такі вправи:

— *Згрупуйте близькі за значенням слова:* крик, кричати, гам, галас, лементувати, крикливий, голосний, лемент.

— *Знайдіть зайві слова в кожному синонімічному ряду:* сум, сумувати, смуток, журба, туга; діти, малеча, малята, дітлахи, дитячий.

Проте синонімічні відношення в українській мові спостерігаються не тільки між окремими словами, які належать до тієї самої частини мови (діти, дівчата, малята; червоний, багряний; ходити, бігти, мчати), а й між словами і фразеологічними зворотами (мовчати — набрати в рот води; мало — кіт наплакав; спати — поринути в сон тощо). Синонімічні відношення існують також і між граматичними конструкціями (міська вулиця — вулиця міста). Розумінню цієї функції синонімів сприяють вправи на спостереження за такими, наприклад, готовими текстами:

— Прочитайте. Знайдіть синоніми:

Голі дерева вже давно готові до зими, сплять. Поринули в сон жуки й павуки, ховрашки й бабки, змії та жаби. Дрімують лини й карасі в мулястих озерних виймах (В. Севастьянов).

б) на виявлення стилістичної доцільності використання синонімів у тексті:

— Виписати синоніми, пояснити, з якою метою вони вжиті:

*Хоч наш клас — одна сім'я, щебетала всім на вушко,
вдача в кожного своя: щебетала, наче пташка,
Миколаєнко Людмила а про що — сказати важко.
дуже швидко говорила, Ціну слів Максимко знав —
поспішала, скільки сили, урочисто промовляв,
цвірінчала, торохтіла. не базікав, не патякав,
А Ганнушка-щебетушка говорив, а не балакав.*

Алла Сващенко

в) на розташування синонімів за ступенем зростання чи зменшення вияву ознаки (складання синонімічних рядів):

— Виписати групи синонімів, враховуючи зростання розмірів: дощ, велетенський, гігантський, малий, злива, мжичка, крихітний, великий.

— Записати синоніми за зростанням швидкості руху: нестись, бігти, іти, летіти, повзти, мчати, плентатись.

II. Вправи на добір синонімів, які можуть слугувати заміною поданому, і з'ясування відповідних відтінків значень, виявлення різниці в їхньому вживанні. Виконуючи з дітьми такі вправи, учитель повинен домагатися, щоб школярі осмислено обирали слово, яке є найвлучнішим, найдоречнішим для конкретного випадку.

До цього типу вправ належать:

а) вправи на самостійний добір синонімів до поданого слова:

— Доберіть і запишіть синоніми до слів іти, веселий, тиша, плакати.

— Доберіть синоніми і за їхньою допомогою виправіть подані рядки так, щоб вони стали римованими:

1. Пролісок ніжний з росточком тендітним в небо дививсь оченятком голубим (блакитним).
2. Зима в убранні сніжно-білим несе з собою завірюхи (заметілі).

б) вправи на заміну синонімів у словосполученнях і реченнях:

— Замінити виділені слова виразнішими синонімами:

1. Неголосними (тихими, нечутними) кроками проходить ніч по верхів'ях Карпат.
2. Для туристських походів добре мати спортивне вбрання (одяг).
3. Весела (радісна) звістка облетіла всю школу.

в) вправи на вибір одного з поданих синонімів для точного поєднання їх з іншими словами в реченні. Ці вправи дуже важливі для формування мовленнєвих умінь молодших школярів. Необхідно показати учням, що синоніми, попри їхню близькість у значенні, не завжди можна

вільно поєднувати з іншими словами у словосполученні чи реченні. Цій меті можуть слугувати такі, наприклад, вправи:

— Із поданих синонімічних рядів слів дібрати потрібні, щоб поєднати їх із поданими в дужках іменниками:

густий, дрімучий (ліс, туман);
старий, старовинний (дід, танок);
древній, давній (Київ, рукопис).

— Записати речення, обравши з дужок найточніший синонім:

1. (Спить, куняє, дримає) земля під глибоким снігом.
2. Верби (сумують, журяться, нудьгують) над водою.
3. Пожежна машина по вулиці (їде, мчить, летить), вона поспішає вогонь загасить.

Виконуючи з учнями вправи такого типу, учитель повинен домогтися, щоб діти осмислено обирали синонім, який найкраще підходить за змістом. Працюючи, наприклад, над останнім із наведених вище речень, учні відкидають слово їде як таке, що не передає швидкості руху, залишають слово мчить, бо воно допомагає зберегти ритм вірша.

III. Вправи на використання синонімів у власному мовленні. Такі вправи є головною метою вивчення синонімічних слів. Вони мають на меті формування навичок самостійного добору слів із власного лексичного запасу і використання їх у власному мовленні. До таких вправ належить:

а) використання синонімів під час доповнення речень чи текстів (у разі утруднень можна подати для довідки синоніми, з яких учні мають вибрати потрібні):

— Прочитати текст, добираючи потрібні синоніми до слова *сміятися*:

На спектаклі в ляльковому театрі було дуже весело. Ми всі голосно... . Михайлик так..., що сусіди на нього зашикали. Він довго стримувався, а потім як... . Тільки Настя, як завжди, була серйозною і лише зрідка... . (сміялися, реготав, пирснув, хихикала);

б) самостійне складання текстів із використанням синонімів (за малюнком, опорними словами тощо). Наприклад:

— Розглянути малюнок (на тему «Пташина їдальня»), скласти текст, обираючи потрібні синоніми:

діти, малюки, дітвора, дітлахи;
змайстрували, зробили, виготували;
птахи, пернаті друзі; дивляться, спостерігають; щебечуть, цвірінькають, співають;
годують, пригощають, частують;
веселі, радісні, щасливі;

в) редагування речень із метою усунення повторів того самого слова або вживання спільнокореневих слів:

— Поміркувати, чому в поданому реченні слово швидка потрібно замінити його синонімом:

Швидка білочка швидко перестрибувала з гілки на гілку. (Прудка білочка).

— Поміркувати, чи потребує редагування речення: Сильна метелиця замела все навколо.

Якщо потрібно, відредагувати його. (Сильна завірюха);

г) стилістичне редагування текстів за допомогою використання синонімів.

У процесі виконання таких вправ слід показати учням, що місце слова в синонімічному ряду часом визначається його багатозначністю. Так, залежно від лексичного значення слово може бути членом різних синонімічних рядів. Наприклад:

сьогоднішній (свіжа газета, свіжий хліб);

холодний (свіжий вітер);

чистий (свіжа білизна).

Спостерігаючи за такими словами, учні повинні зрозуміти, що для правильного добору синоніма слово необхідно ввести в контекст. Крім того, доцільно ознайомити учнів із контекстуальними синонімами (без уживання терміна). Контекстуальні синоніми творяться у процесі індивідуального акту мовлення в тому разі, коли мовцеві не вистачає в мові відомих йому синонімів для висловлення тієї чи іншої думки або потрібно усунути повторення того самого слова. Наприклад, пропонуємо виписати слова, які в реченнях замінили слово дуб, і з'ясуємо, що синонімічними вони стають тільки в цьому тексті:

Посеред галявини, гордо розкинувши свої віти, стояв дуб. Це був справжній велетень. Його гілля, здавалося, сягало до самих хмар. Скільки ж було йому років? Кого за своє довге життя бачив цей сивочолий дідуган? Ми тільки могли здогадуватися про це. Одні знали точно: це було найстаріше дерево в лісі. Його справжній патріарх.

Поза контекстом слова дуб, дерево, дідуган, велетень, патріарх на основі їхніх лексичних значень зарахувати до синонімів не можна.

9. Вивчення антонімів.

Антоніми — це слова, що мають протилежне значення. Вивчення антонімів у початкових класах має передусім практично-мовленнєве спрямування. Учитель повинен показати дітям, що використання в мовленні антонімів робить його виразнішим, допомагає яскравіше змалювати контрастні предмети, події. Крім того, учитель має враховувати, що, виконуючи вправи з антонімами, учні користуються такими логічними операціями, як порівняння (зіставлення і протиставлення), які сприяють розвитку розумових здібностей школярів. Слід також пам'ятати, що не всі слова можуть мати антонімічні пари, а лише ті, у значенні яких

наявні часові, якісні або кількісні ознаки: багато — мало, багатий — бідний, учора — сьогодні, піднімати — опускати тощо. Важливо також показати учням, що антонімами можуть бути ті слова, які належать до однієї частини мови, хоча часом антонімічні лексичні сполучення можуть утворювати не окремі пари слів, а й фразеологізми: працювати — байдики бити, пізно — ні світ ні зоря.

Для того щоб навчити дітей розрізняти антоніми і правильно користуватися ними у своєму мовленні, потрібні **спеціальні вправи**, які залежно від висунутої мети можуть проводитися як на окремих парах слів чи словосполученнях, так і в реченнях і текстах. Серед них найдоступнішими й найефективнішими є такі:

- добір антонімів до поданих слів;
- виділення з речення чи тексту антонімів і групування їх парами;
- заміна в тексті виділених слів їхніми антонімічними парами;
- дописування речень словами, що мають протилежний зміст, самостійно дібраними антонімічними парами.

Ознайомлення дітей зі словами протилежного значення починається з їх добору. Наприклад, учням пропонується розглянути малюнки, на яких зображені висока дівчинка і низенька, худенький хлопчик і огрядний, і розповісти, якою є Маринка, а якою — Ганнуся, який Сашко, а який — Іванко. Можна також запропонувати поєднати слова з протилежним значенням у стовпчиках ліворуч і праворуч:

високий	сьогодні
важкий	низький
учора	легкий
мовчати	розмовляти

Ефективним видом вправ є *виділення антонімів із поданого тексту* і з'ясування мети їхнього вживання:

— Прочитати текст. Виписати пари антонімів:

Хіба можна передати словами соловейкову пісню? Вона злітала кудись угору, то стрімголов падала вниз, і сміялася, і сплакувала, ніби в ній сплелися воедино радість і печаль (Д. Приток).

Звичайно, головна увага вчителя має зосереджуватися на виробленні в дітей вміння самостійно вживати антоніми у своєму мовленні. З цією метою вчитель виконує такі варіанти **вправ**:

а) дібрати антоніми і закінчити речення:

У лісі ростуть дерева товсті і... . Ми збирали яблука кислі і... . У нашому місті є вулиці широкі і... . Річки бувають глибокі і... (А. Гамалія).

б) до поданих слів дібрати антонімічні словосполучення і скласти з ними речення:

хвалять за працю — ..., полохливий засць — ..., ледачий хлопець;

в) дібрати словосполучення і закінчити ними прислів'я:

1. Що влітку за день згубиш, то... й за тиждень не... .
2. Ліпше своє маленьке, ніж... .
3. Як є початок, то й... буде.

г) у реченнях замінити виділені слова антонімами. Про що тепер у тексті повідомляється?

Закінчився урок. У школі — гомін. Заговорив шкільний радіовузол. Лунає музика.

Школярі відпочивають.

д) складання невеличких текстів із використанням у них антонімів (описати двох учнів або учениць свого класу, розповісти про спортивні змагання тощо).

Як і під час роботи над синонімами, у процесі вивчення антонімів учитель мусить показати дітям, що вибір антонімів часто визначається контекстом. Це зумовлено тим, що багатозначні слова можуть утворювати кілька антонімічних пар. Наприклад: *гіркий (перець) солодкий кислий (виноград) солоний (огірок)*.

Працюючи з антонімами, учитель має змогу повторити синоніми. Для цього найкраще використовувати комбіновані вправи: учні спочатку добирають до поданих слів синоніми, а потім — антоніми, як от: сумний, зажурений, похмурий — веселий; цікавий, захоплюючий — нудний.

Як видно з наведених прикладів, до кількох синонімів можна дібрати один антонім. За допомогою антонімів можна показати дітям різницю в значенні синонімів. Наприклад, різницю у значенні синонімів плакати й ридати можна показати за допомогою антонімів сміятися й реготати.

10. Засвоєння молодшими школярами явища омонімії.

Омоніми від багатозначних слів відрізняються тим, що вони називають різні, ні в чому не схожі предмети, ознаки, дії. Між лексичними значеннями цих слів немає спільних елементів смислу. Істотними ознаками омонімів є також приналежність до однієї й тієї самої частини мови, однакові вимова і написання (ключ — ключ від дверей, журавлиний ключ, скрипковий ключ, ключ — джерело).

Засвоєння явища омонімії (термін у початковій школі не подається) вимагає широкого використання різноманітного мовного матеріалу (словосполучення, речення, тексти), який би яскраво ілюстрував семантику однакових слів (розв'язувати приклад, брати приклад з когось; на сорок сорок сорок морок). До того ж учні вправляються в поясненні значень однакових за вимовою й написанням слів, словесно ілюструють їх пари. Важливо

привернути увагу школярів до того, що ізольоване слово не може бути омонімом. Це завжди два або більше слів, які зіставляємо (пара — газоподібний стан води і пара — двоє, наприклад: пара голубів).

Під час вивчення морфемної будови слова учні тренуються в розмежуванні споріднених слів і слів з омонімічними коренями. З цією метою їм пропонуються такі завдання:

1. Чи можна об'єднати слова лівого і правого стовпчиків у групу споріднених слів? Доведіть, чому:

мільний милий

мільниця милуватися

милити милішати

мільце миленький

2. Які з поданих слів є спільнокореневими? Поясніть:

бережливий, бережок, бережний, бережливість;

дорогий, дорога, дорожні, подорожчати, придорожній;

сирість, сирник, сирій, відсиріти.

3. Випишіть із орфографічного словника всі слова з коренем син-. Чи можна віднести їх до споріднених? Чому?

4. Гра «Закресли зайве слово»:

сова, совеня, совок, совиний;

смуга, смугастий, смужка, смуглий.

Подібні вправи створюють надійне підґрунтя для успішного вивчення лексикології в основній школі, прискорюють процес кількісного і якісного збагачення словника молодших школярів.

Оскільки розпізнавати омоніми, відрізнити їх від багатозначних слів молодшим школярам досить складно, опрацювання цієї лексикологічної теми передбачає загальне ознайомлення з омонімами як мовним явищем, поповнення запасу таких слів, засвоєння сфери їх уживання в мовленнєвій практиці. *Жито хилитається з краю в край. Тут моя домівка, мій рідний край.*

Отже, значення засвоєння дітьми лексичного матеріалу полягає в тому, щоб слово було правильно сприйняте школярем у тексті, зрозуміле з усіма його відтінками і забарвленнями, засвоєне, тобто увійшло до активного словника дитини й уживалося школярами самостійно у власних висловлюваннях.

11. Методика лексичного розбору.

Систематичне і цілеспрямоване проведення лексичного розбору на уроках української мови в початковій школі створює умови:

— для повторення й узагальнення основних понять з лексикології під час вивчення інших тем програми;

— роботи з розвитку мовлення учнів, формування в них уміння точно вживати слова з урахуванням їх значення, стилістичного та емоційного забарвлення, сполучуваності тощо.

У методичній літературі лексичний розбір розглядається як вид словникової роботи (А. В. Текучов, Л. П. Федоренко та ін.), проведення якого може бути здійснене на різному мовному матеріалі і в різних варіантах. У школі практикують лексичний розбір слова і лексичний розбір тексту. Розглянемо їх особливості.

Лексичний розбір слова — це характеристика слова, яка розкриває його лексичне значення й особливості вживання. А це такі поняття: лексичне значення слова, багатозначні й однозначні слова, пряме й переносне значення слова, синоніми, антоніми, омоніми.

Отже, молодшим школярам слід запропонувати такий **план лексичного розбору слова**.

1. Яке значення слова в поданому реченні? Указати, є слово однозначним чи багатозначним.
2. У прямому чи переносному значенні вжито слово?
3. Які синоніми й антоніми має це слово?

Цілком слушною є рекомендація науковців щодо проведення лексичного розбору слова з використанням тлумачного словника. Віддаючи перевагу усній формі цього виду аналізу, слід домагатися від учнів зв'язної характеристики слова. Наприклад: У реченні «У зайця під кожушкою виросло густе підшерстя» прикметник «густе» вживається у значенні: який складається з багатьох однорідних частин, предметів, розміщених близько один біля одного. Слово є багатозначним. Інші значення: з великим вмістом чого-небудь (густий кисіль); непроглядний (густий туман); який звучить грубо (густий бас). Синоніми: щільний, рясний, суцільний, тугий. Антоніми: рідкий, текучий, незвичайний, рідкісний.

Під час виконання завдань на лексичний розбір тексту молодші школярі мають змогу спостерігати під керівництвом учителя над уживанням у мовленні багатозначних слів, синонімів, антонімів, слів з переносним значенням, фразеологізмів тощо. При цьому важливо не тільки констатувати факти використання автором різних лексичних засобів, а й з'ясувати, що він ставив собі за мету, якого ефекту досягав. Як правило, в початковій школі проводимо частковий лексичний розбір зразкового (досконалого) тексту. Однак під час мовної підготовки учнів до написання творчої роботи, наприклад детального переказу, намагаємося охопити весь спектр лексичних явищ: уточнення значень окремих слів, їх семантизацію, оцінку правильності й точності добору слів, складання синонімічного ряду до певного слова, стилістичний експеримент, відповідність використаної лексики жанровим і стильовим особливостям тексту, добір споріднених слів та ін. Наприклад: *Чудовий, пишний край! Чудові, здорові там люди. Їдеш селами і не надивишся на людей, гарних, привітних та*

поставних. Чи їдуть чоловіки возами, то сидять гордо, мов ті гетьмани. Чи йдуть хлопці селом, — всі гарні, сміливі, високі, мов козаки запорожці. І дівчата там гарні, чорняві, рівні й високі, як тополі України. Чудовий край! Хто жив у тобі, хто дихав твоїм повітрям, хто бачив твоє небо й чув про твою козацьку славу, той тебе повік не забуде... (І. Нечуй-Левицький).

1. Прочитайте текст. Доберіть заголовок.
2. Запишіть ряди синонімів: привітних — ..., поставних — ..., рівні —
3. Поясніть значення слів: пишний, гетьмани.
4. Який антонім до слова стрункі вжито в тексті?
5. Які мовні засоби виражають смисловий зв'язок між реченнями в цьому тексті? (Повтор слів, займенники, прислівники).
6. Які порівняння вживає автор? Як він виражає своє захоплення Україною?

Дбаючи про ефективність лексичного розбору, його вплив на учнівське мовлення, виховання любові до рідної мови та інтересу до її вивчення, педагог має ретельно добирати тексти, продумувати зміст і логіку лексичних завдань, уникати категоричності в оцінках відповідей школярів, терпляче й тактовно розвивати їхнє мовне чуття. Найголовнішим є те, щоб учні усвідомили роль лексичних засобів, доцільність їх добору у створенні тексту певного стилю, жанру, типу мовлення, переконалися в тому, що лексика впливає на розкриття теми й головної думки, реалізацію авторського задуму.

Порядок лексико-стилістичного аналізу тексту в початковій школі може бути таким:

- а) сприймання всього тексту (краще зором);
- б) виявлення аналізованих лексичних одиниць (за вказівкою вчителя);
- в) з'ясування особливостей їх функціонування в тексті (значення слова; його системні зв'язки; уточнення смислу слів, ужитих у переносному значенні; з'ясування стилістичного забарвлення слів тощо);
- г) висновок про стиль (без уживання терміна, у формі відповіді на запитання «Де можна зустріти такий текст?»).

Отже, загальний підхід до організації вивчення лексикології в початковій школі може бути охарактеризований як аналітико-синтетичний. Його реалізація сприятиме успішному формуванню в молодших школярів лексичних понять, удосконаленню словника їхнього мовлення, а саме умінь добирати лексичні засоби, компоувати їх з метою точного, правильного й виразного оформлення думок під час побудови зв'язних висловлювань.

12. Елементи фразеології в навчанні української мови.

Відомо, що, крім слів для називання предметів, ознак і дій, існують і активно вживаються в мовленні фразеологізми, тобто стійкі сполучення слів, які за семантикою дорівнюють окремому слову, наприклад: голова йде обертом, дерти ніс, ламати голову тощо. Системні відношення простежуються між словами і фразеологізмами. Знання таких відношень допоможе учням користуватися фразеологізмами як членами синонімічних рядів. Фразеологізми, як і слова, входять до лексичної системи мови і розглядаються лексикологією як окремі одиниці. Водночас вони мають низку *специфічних ознак*, а саме:

- а) неможливість заміни слова у складі фразеологізму;
- б) втрата словом своєї смислової самостійності;
- в) відтворення фразеологізму в готовому вигляді, необхідність його попереднього запам'ятовування.

Практичне засвоєння молодшими школярами української фразеології набуває особливої актуальності у зв'язку з посиленням мовленнєвого спрямування початкового курсу української мови. Це допоможе їм точніше і лаконічніше, експресивно й образно висловлювати власні думки. Водночас фразеологічна робота на уроках і в позаурочний час сприятиме поглибленню інтересу до вивчення мови, до усної народної творчості українського народу.

Як і вся робота над словом, фразеологічні вправи мають на меті поповнення словникового запасу, засвоєння учнями сфери вжитку найпоширеніших фразеологізмів в усному і писемному мовленні для надання висловлюванню більшої точності й виразності.

Обсяг фразеологічного матеріалу, його характер, методичні прийоми роботи над ним визначає вчитель, зважаючи на вік дітей, рівень розвитку їхнього мислення й мовлення, життєвий досвід тощо.

Корисно ознайомити молодших школярів із *фразеологічним словником*, навчити користуватися ним. Це дасть можливість поставити всю фразеологічну роботу на належний науковий рівень. Користуючись словником, учні тренуватимуться у знаходженні різних фразеологізмів, дізнаватимуться про їх семантику, самостійно контролюватимуть правильність уживання певного сталого виразу в чужому і власному мовленні.

Описані в методичній літературі *вправи з фразеологізмами* поділяються на такі види:

- а) відшукування фразеологізмів у тексті;
- б) з'ясування лексичного значення фразеологізму;
- в) відшукування фразеологізмів у словнику;
- г) знаходження і виправлення помилок у вживанні фразеологізмів;
- д) установлення синонімічних та антонімічних відношень між словами й фразеологізмами;

е) з'ясування стилістичної ролі фразеологізмів у тексті.

Для прикладу наводимо кілька *тренувальних вправ*:

1. Знайти і записати стійкі словосполучення зі значенням (червоніти, втекти, обманювати тощо).
2. Знайти сталі словосполучення (5—7), до складу яких входять дієслова неозначеної форми.
3. Пояснити значення таких сталих зворотів: узяти себе в руки, взятися за голову.
4. Замінити вказані фразеологізми одним словом (синонімом).
5. Скласти речення з поданими фразеологізмами.

Пам'ятаючи про кінцеву мету роботи над фразеологізмами, доцільно пропонувати молодшим школярами завдання на складання словосполучень, речень і зв'язних текстів, уведення сталих зворотів у діалоги й монологи. Наприклад:

1. Скласти текст за опорними словами. Якою може бути тема цього тексту?

Доберіть заголовок до нього. Сформулюйте головну думку.

Братися до діла, як мокре горить, з усіх сил, засукавши рукава.

2. Придумати ситуацію, в якій доцільно використати сталі звороти: робити з мухи слона, пекти раки.
3. Скласти діалог, використавши прислів'я: Не треба робити з мухи слона.
4. Скласти гумористичне оповідання з такими зворотами: зарубати на носі, сидіти склавши руки.
5. Дібрати до кожного вислову з колонки праворуч відповідний синонім і записати поряд:

пекти раків

втекти

не чути ні рук, ні ніг

червоніти від сорому

робити з мухи слона

стомитися

накивати п'ятами

перебільшувати

6. Якими зворотами можна передати стан людини?
7. Пояснити значення кожного з прислів'їв.
8. Якими уявляються вам малюнки до таких сталих зворотів: сидіти склавши руки, крутитися під ногами?
9. Які сполучення зайві? Чому? Бити байдики, теревені правити, намилити голову, купити книгу, темний ліс.

Особливу увагу слід приділити навчанню молодших школярів доцільно вживати сталі вирази, сполучати їх з іншими словами. Наприклад: *З якими сталими виразами сполучаються дієслова бігти, їхати, летіти, мчати, рухатися?*